

О. С. Морозова

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ
ВІДНОСИН В НОВІТНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

Резюме: У статті автор аналізує актуальні проблеми українсько-польських відносин ХХ ст., які представлені в новітній польській історіографії. Робиться висновок, що, хоча стереотипні уявлення ще й зустрічаються в історіографії, у Польщі сьогодні все більше з'являється досліджень, автори яких намагаються відійти від однобічних поглядів на українсько-польські відносини.

Ключові слова: Україна, Польща, українсько-польські відносини, історіографія.

Морозова О. С. Актуальные проблемы украинско-польских отношений в новейшей польской историографии

Резюме: В статье автор анализирует актуальные проблемы украинско-польских отношений ХХ в., представленные в новейшей польской историографии. Делается вывод о том, что, хотя стереотипные представления еще встречаются в историографии, в Польше сегодня все больше появляется исследований, авторы которых стремятся отойти от однобоких взглядов на украинско-польские отношения.

Ключевые слова: Украина, Польша, украинско-польские отношения, историография.

Morozova O. S. The actual problems of the Ukrainian-Polish relations in the modern Polish historiography

Summary: In the article the author analysed the actual problems of the Ukrainian-Polish relations of the XX -th century, which are presented in the modern Polish historiography. We can come to the conclusion, that, although the stereotype opinion still

exists in the historiography, in Poland today more researches appear whose authors aim to change stable views to English-Polish relations.

Keywords: Ukraine, Poland, Ukrainian-Polish relations, historiography.

Історія українсько-польських відносин є прикладом не тільки співробітництва, а й конфліктів між двома народами. Неузгоджені моменти спільного минулого і сьогодні є актуальними не лише для польських і українських вчених. Дискусії з цього приводу точаться між політиками та публіцистами, ці питання обговорюються на різноманітних форумах. Багато представників обох сторін переконані, що лише за умови взаємного порозуміння, вироблення спільної виваженої позиції щодо зазначених історичних подій можна сподіватись на плідне подальше співробітництво наших держав і народів.

Велику увагу українсько-польському діалогу сьогодні приділяють знані українські вчені – Л. Зашкільняк, І. Іллюшин, Я. Грицак, В. Сергійчук, Є. Сінкевич й інші, а також відомі польські історики – Г. Мотика, Я. Мокляк, Т. Ольшанський, Я.-Я. Брусський та багато інших [1].

Проблеми українсько-польських відносин та їх висвітлення в польській історіографії теж займає чільне місце в працях як українських (Л. Баженов, Т. Гриневич, І. Ярмошик тощо) [2], так і польських науковців (Г. Мотика, Є. Коко, Т. Стриек, С.-А. Кресло, Т. Стегнер та інші) [3].

Отже, мета статті – проаналізувати стан вивчення деяких актуальних проблем українсько-польських відносин ХХ ст. у новітній польській історіографії та визначити тенденції, які спостерігаються останнім часом у характері українсько-польського діалогу. Для досягнення поставленої мети автор поставив перед собою такі завдання: виділити гострі моменти українсько-польських відносин ХХ століття, які збереглися в національній пам'яті українців і поляків і стали об'єктом уваги професійних істориків; дослідити доробок сучасних польських науковців щодо вивчення новітньої історії України; оцінити

значення роботи польських вчених для дослідження актуальних проблем українсько-польських відносин.

Українсько-польське протистояння XVII ст., конфлікт кінця XIX – початку XX ст., зокрема мовне питання, волинська трагедія, пацифікація, операція «Вісла» тощо – це як раз ті моменти, що збереглися в національній пам'яті двох народів і стали темою для численних дискусій [4]. Втім, на переконання Л. Зашкільняка, «найбільший слід у свідомості насамперед поляків та українців залишили події XX ст., коли справа доходила до трагічних воєнних протистоянь 1918–1919 рр. під час боротьби за Галичину та Львів і 1943–1944 рр., позначених протиборством у західноукраїнських землях» [5]. Чимало пересічних поляків, коли йдеться про українсько-польські відносини минулих часів, змальовують образ українця-бульбівця, українця-бандерівця, який чинив різню на Волині й Східній Галичині, намагаючись знищити усіх поляків на цих землях, або, принаймні, «очистити» українські території від польських впливів [6]. Подібні оцінки та образи можна зустріти й серед українців стосовно поляків. На переконання відомого польського публіциста Т. Ольшанського джерелом цих стереотипів є ідеалізація власного народу [7].

Формування принципово нової ситуації відбувається в умовах розгортання демократичних процесів за Третьої Речі Посполитої, починаючи з 1989 року й становлення незалежної Української держави. Як в Польщі, так і в Україні збільшується кількість досліджень з українсько-польських відносин, історики почали вивчати проблеми, які перед тим замовчувалися. Велике значення мав більш вільний доступ до українських і польських архівів. Хоча усіх цих чинників не вистачило щоби зламати стереотипи й запобігти конфліктам, були створені умови для проведення ретельних наукових досліджень й узгодження поглядів та оцінок.

На думку С.-А. Кресла, після 1989 року польська історіографія мала відповідати на два питання, що дісталися у спадок з минулого: замовчування історії поляків у Західній Україні і перекручення історії української спільноти в Польщі [8]. З того часу з'явилося чимало праць, присвячених польсько-українським

стосункам, в тому числі конфліктам напередодні та в роки Другої світової війни, в повоєнний час. Вийшли друком серйозні праці щодо України ХХ ст., зокрема, Т. Ольшанського, А. Чойновського Р. Тожецького [9]. У Польщі з'явилося декілька значних наукових осередків, які займаються проблемою українсько-польських відносин: у Любліні (Інститут Центрально-Східної Європи), Кракові (кафедра українознавства Ягеллонського університету, Фундація Святого Володимира), Перемишлі (Південно-Східний науковий інститут), Варшаві (кафедра українознавства Варшавського університету), Гданську тощо.

Згодом учасниками українсько-польського наукового діалогу й співпраці, у тому числі у культурній сфері, з польської сторони виступили Варшавський університет, Університет Марії Кюрі-Скłodовської у Любліні, Південно-східний науковий інститут (м. Перемишль), Ягеллонський університет (м. Краків), Інститут історії Польської Академії наук (м. Варшава), Університет імені А. Міцкевича (м. Познань), а також Вища школа управління та адміністрації (м. Замосць), Вища державна професійна школа й Вища школа міжнародних відносин і суспільної комунікації (м. Хелм) та багато інших навчальних та наукових закладів.

До сфери зацікавлень науковців, викладачів і студентів згаданих вищих навчальних закладів потрапили насамперед дискусійні питання українсько-польської історії, особливо першої половини ХХ ст. У їх вирішенні помітну роль відіграв і продовжує відігравати постійно діючий науковий семінар «Україна – Польща: важкі питання» – унікальний проект, до участі в якому, окрім науковців, залучалися і залучаються польські та українські студенти.

Козацька доба, постать Богдана Хмельницького, Галицький крайовий сейм, визвольні змагання 1918–1920 рр., лемківське питання – це далеко не повний перелік проблем, які підняті дослідниками українського походження, що є громадянами Республіки Польща (С. Степень, В. Мокрий, Я. Мокляк, С. Козак, Р. Дрозд та ін.). Здобутком семінару стало видання 10 томів серії «Польща-Україна: важкі питання», де містяться результати

дискусій польських і українських істориків щодо актуальних тем спільної історії [10].

У травні 1992 року на конференції в Кам'янці-Подільському розглядалися питання польсько-українського аграрного конфлікту у Правобережній Україні в XIX – на початку XX ст., польсько-української війни 1918–1919 рр., репресій щодо поляків в УРСР в 1930–50-ті рр., польсько-українського протистояння 1921–1939 рр. у Західній Україні, протиборства формувань Армії Крайової і ОУН-УПА у прикордонних регіонах України і Польщі в роки Другої світової війни, трагічних сторінок історії українського населення в Польщі у 1944–1947 рр. та ін. У конференції брали участь як українські (Я. Ісаєвич, Я. Дашкевич, В. Смолій, І. Дзюба та ін.) і польські вчені (В. Серчик й ін.), так і науковці західної української діаспори, історики-україністи і полоністи з США (Р. Коропецький та ін.), Англії (Г. Грабович й ін.), Франції (Д. Бовуа), Німеччини, Японії, Росії, Литви й інших країн. Результатом роботи форуму стало видання тез доповідей та збірника з розгорнутими доповідями його учасників «Польсько-українські студії» [11]. У подальші роки діалог істориків продовжився. Розв'язання гострих моментів спільного українсько-польського буття відбувалось у ході проведення різноманітних конференцій і симпозіумів як в Україні, так і Польщі. Зокрема, в Польщі наприкінці 1990-х років відбулися такі конференції: «Україна і Польща: 1000 років сусідства» (Перемишль, 1990–1999, т. 1-4), «Польсько-українські зустрічі – *Studia Ukrainica*» (Варшава, 1994), «Польща–Україна: важкі питання: українсько-польський семінар» (Варшава–Луцьк, 1996–2000, т. 1-8), «Польща і Україна після Другої світової війни» (Жешув, 1998), «Українці в новітній історії Польщі. 1918–1989» (Слупськ, 2000), тощо.

Крім того, в Україні та Польщі відбулося ряд вузько тематичних міжнародних наукових форумів істориків з болючих проблем минулого і сучасності обох країн. Привертають увагу науковий симпозіум «Українсько-польські відносини в XX ст.: державність, суспільство, культура» (Тернопіль, 1999), «Українсько-польські

відносини в Галичині у ХХ ст.» (Івано-Франківськ, 1997), «Друга світова війна і Україна» (Київ, 1996), «Волинь у Другій світовій війні та перші повоєнні роки» (Луцьк, 1995), «Проблеми переселення і депортації українського і польського населення в 1944–1953 рр.» (Львів, 1991), «Депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя (1944–1947 рр.)» (Львів, 1996) та ін. [12].

На початку ХХІ століття українсько-польський діалог продовжився під час роботи конференцій, симпозіумів, круглих столів тощо. Наприклад під час II Міжнародного наукового семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 рр.» українці і поляки озвучували своє бачення актуальних проблем українсько-польських відносин. Спільна участь у конференції стимулювала виробляти загальне бачення проблеми. У конференції з польської сторони взяли участь професори А. Пачковський, Т. Стшембош, А. Скшипек, Р. Тожецький, Ч. Гжеляк, А. Айненкель та В. Філяр з Варшави, проф. А. Гіза (Щецін), доктори М. Клімецький та Г. Піскунович з Варшави, доктор Я. Кая (Люблін), доцент І. Мазур (Краків) та ін., з української – професори В. Сергійчук (Київ), Б. Заброварний та І. Кічий (Луцьк), Я. Ісаєвич, В. Трофимович та М. Швагуляк (Львів), доценти Ю. Данилюк, В. Войналович та В. Репринцев (Київ), М. Кучерепа (Луцьк) та ін. [13].

Значну роль у підведенні результатів таких зібрань відіграє журнал «Нова Україна» («New Ukraine»), що виходить у Кракові за сприяння професора Ярослава Мокляка [14], «Варшавські українознавчі записки» («Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze»), що у свій час виходили у Варшаві за сприяння проф. Стефана Козака [15], «Польсько-українські студії» («Studia Polsko-Ukraińskie») за сприяння Станіслава Стемпеня у Перемишлі [16], «Краківські Українознавчі Зошити» («Krakowskie Zeszyty Ukainoznawcze») за сприяння проф. Володимира Мокрого у Кракові [17] тощо. Опубліковані збірки матеріалів конференцій, симпозіумів, круглих столів склали справжню енциклопедію з історії українсько-польських відносин.

Якщо ж взяти до уваги тільки найболючіші проблеми, які стосуються відносин між обома народами у ХХ ст., то за останні роки в Польщі вийшло друком чимало ґрунтовних монографій, які презентують нові погляди і підходи до вивчення українсько-польських конфліктів ХХ ст. Зокрема, відзначимо праці М. Клімецького [18], Г. Лукомського, Ч. Партача й Б. Поляка [19] тощо. Про польсько-українську війну, в основному про її військовий аспект, писали М. Вжосек [20] та Е. Чубинський [21].

Значною науковою проблемою в історії українсько-польських відносин у ХХ столітті є стосунки С. Петлюри та Ю. Пілсудського. Це питання знайшло місце в роботі Я.-Я. Бруського «Петлюрівці» [22]. Деякі інші проблеми знайшли відображення в окремих монографічних дослідженнях: В. Філяра (про відносини представників польського руху Опору з ОУН–УПА) [23], Є. Місила (про операцію «Вісла») [24], В. та Є. Семашків (про Волинську трагедію) [25], Т. Ольшанського (про українсько-польський конфлікт 1943–1947 рр. у цілому) [26] тощо.

В основному праці польських істориків можна поділити на дві групи. До першої можна віднести ті, автори яких дотримуються усталеного погляду на український націоналістичний рух, у яких українсько-польські відносини періоду середини ХХ ст. зводяться до відносин ОУН–УПА з Армією Крайовою. Типовими для цієї групи є судження про зlodіяння українських націоналістичних організацій, інколи навіть йдеться про «геноцид» польського населення східних «кресів» (Г. Мазур, В. Філяр, Є. та В. Семашки та ін. [27]). До другої групи належать праці, автори яких, спираючись на документальні джерела, намагаються уникати крайніх оцінок і всебічно поглянути на проблему (роботи Г. Мотики, Т. Ольшанського, Р. Внука, Р. Тожецького та інших [28]). Зокрема, почасти у них йдеться про те, що діяльність ОУН–УПА була пов'язана з бажанням звільнити українські етнічні землі від поляків. Окрему підгрупу серед таких праць складають дослідження польських вчених українського походження (Є. Місила, Р. Дрозда, Б. Гальчака [29]), де дії українських націоналістів представлені як «самозахист», реакція

на дискримінаційну політику польського уряду щодо українців.

Певний інтерес становлять і публіцистичні праці (Е. Пруса, А. Кормана, В. Поліщука (вчений українського походження) [30]), які написані в основному на спогадах очевидців подій і у яких вкрай емоційно характеризуються дії сторін.

Болісною проблемою в історії українсько-польських стосунків стали так звані «пацифікації». При цьому польська сторона вважає, що українсько-польські відносини дестабілізувались внаслідок терористичних актів антидержавної діяльності Організації Українських Націоналістів і Комуністичної партії Західної України. Зазначимо, що українські історики вказують на проблему військового осадництва як на дратівливий чинник відносин на селі.

Однією із найважчих тем із тих, що стосуються польсько-українського конфлікту 1939–1948 рр., є тема польських акцій проти українського цивільного населення. Упродовж багатьох років у польській історіографії панувала думка, що поляки не провадили дій проти цивільних. Вважалося, що жінки, діти чи беззбройні чоловіки могли загинути від рук поляків хіба випадково, внаслідок нещасливого збігу обставин. Зараз уже ніхто з польських істориків не заперечує, що поляки вдавалися до акцій «у відповідь», нерідко безжальних і кривавих. Суперечка точиться лише про оцінку і масштаби такого роду подій.

Треба віддати належне польському вченому Г. Мотиці, який одним з перших в своїй країні почав всебічно оцінювати українсько-польські відносини воєнного періоду. Історик звертає увагу на численні пацифікаційні акції польської поліції в українських селах, наводячи як приклад численні спогади очевидців-поляків. У звітах про діяльність польських партизанських загонів йшлося навіть про «вирізування українського населення» у селі Лахвичі. Хоча водночас автор наголошує на тому, що відповідальність за такі дії лежить перш за все на німцях, яким підпорядковувались певні польські формування, що здійснювали згадані акції [31].

Ще одним гострим питанням в історії українсько-польських відносин є Волинська трагедія 1943 р. Поляки (В. Філяр,

Г. Мазур, В. і Є. Семашки, Е. Прус, А. Корман, В. Поліщук, Ж. і В. Станські), які у своїй більшості є представниками репатріантів із Західної України, називають Волинську трагедію «геноцидом» проти населення Польщі [32], усю вину за тогочасні події покладають на українців. Представники ж української сторони (В. Сергійчук, В. Косик, Я. Царук, О. Денищук, І. Ільюшин та інші) вважають Волинську різанину відплатою за антиукраїнську політику польського уряду протягом століть [33]. Хоча є сьогодні і такі представники обох сторін (Р. Тожецький, Г. Мотика, Р. Внук, Р. Дрозд, Є. Місило, Л. Зашкільняк, В. Крикун), які закликають до визнання подій на Волині як спільної трагедії й покладають провину за заподіяне на обидві сторони [34].

Останнім часом одне із чільних місць в історіографії польсько-українських відносин ХХ ст. посідає проблема переселення українців із Польщі до УРСР і загалом обміну населенням (трансферу) між зазначеними державами [35]. На тлі публікацій, що вийшли друком останнім часом, нашу увагу привернув доробок професора з університету містечка Зелена Гура – Б. Гальчака [36], який займається проблемою лемків. До речі, проблемі переселення українців з Польщі до УРСР у військовий та післявоєнний період присвятив свій науковий доробок і історик Р. Дрозд [37]. Лемківська проблема цікавить і вчених з Кракова – Я. Мокляка й А. Зенбу [38] тощо.

Переселення до СРСР, депортація лемків під час операції «Вісла», дискомфортні умови для українців у ПНР обумовили формування у певної частини населення негативних історичних стереотипів. Джерела подають різні дані щодо жертв виселень. Дослідження з цього питання ще тривають. На думку Г. Мотики, у 1943–1948 рр., тобто за весь період збройного польсько-українського конфлікту, від рук поляків загинуло 15-20 тис. українців. Більшість із них становило цивільне населення. З того числа 10-12 тис. українців смерть спіткала на теренах теперішньої Польщі. Отже, на Волині та у Східній Галичині загинуло десь 3-8 тис. українців. Історик наголошує на тому, що це лише попередні оцінки. Їх належить сприймати як вихідний пункт для

подальших досліджень. Такі розбіжності в цифрах є й стосовно польських втрат, спричинених діями УПА. Вчений звертає увагу на те, що українці часто не відрізняють акцій польської поліції, які проводилися разом з німцями, від тих, які здійснювало польське підпілля, адже це має виключне значення в оцінці дій поляків.

Г. Мотика вважає особливо ганебним і вкритим таємницею фрагментом польської історії антиукраїнські акції початку 1945 року, коли було здійснено багато жорстоких, масових та окремих, убивств представників українського населення. Масові вбивства мали місце, зокрема, у Малковичах (104-116 убитих), Піскоровичах (300-400 убитих), Павлокомі (365 убитих), Горайці (155 убитих). Польська історіографія не дає чіткої відповіді на питання що вплинуло на ці дії: чи окремі акції, вчинені УПА, намагання відплатити «за Креси», чи, нарешті, бажання змусити українців виїхати до ССРСР тощо. За різними даними, тоді загинуло від 2500 до 4000 українців.

Знищення українського населення, яке відбувалося пізніше, було пов'язане з акцією виселення, яку здійснювало Військо Польське. Під час цієї акції також доходило до масових убивств цивільних осіб, наприклад, у Завадці Мороховській і в Терці, однак вони не мали зв'язку з антипольською діяльністю УПА [39].

На сьогоднішній день можна вважати, що у стосунках на міждержавному та науковому рівнях між Польщею та Україною спостерігається прагнення припинити конфліктувати щодо минулого. Виявом українсько-польського примирення стало відзначення 70-х роковин подій на Волині 27 лютого 2013 року у Варшаві, де відбулося засідання Польсько-українського форуму партнерства. Представники обох сторін, маючи власну позицію щодо питання, вшанували пам'ять загиблих у ході трагедії.

Таким чином, проблематика українсько-польських конфліктів ХХ ст. є досить розлогою. Різні сюжети мають різний ступінь гостроти суперечок та широкий спектр інтерпретацій. Головним підсумком останніх двадцяти років можна вважати те, що ці проблеми перестали бути «закритою темою», навпаки, поступово

спостерігається підвищення зацікавленості до неї. Представники сучасної польської історіографії проводять ґрунтовну роботу з архівними документами, відкриваючи все нові і нові факти спільної і спірної українсько-польської минувшини.

Звісно, стереотипні уявлення поляків і українців щодо гострих моментів їхнього історичного буття у ХХ ст. ще й досі впливають на дослідження. Частина польських вчених продовжує наполягати на «цивілізаторській місії» Польщі, що забезпечувала ще з епохи Середньовіччя «культурний розвиток України». Нерідко в польській науковій літературі можна віднайти терміни «креси», «східні креси» щодо правобережних українських земель (Київщина, Поділля, Волинь), твердження про належність цих земель до Польщі тощо. Втім, очевидно, що поступово більше уваги приділяється взаємовпливам, йдеться про спільні досягнення українців і поляків в усіх сферах суспільного життя.

1. *Зашкільняк Л. О.* Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. О. Зашкільняк // Вісник Львівського університету. – 2008. – Вип. 2. : Соціологія; Сергійчук В. І. Поляки на Волині у роки Другої світової війни : документи з українських архівів і польські публікації / В. І. Сергійчук. – К., 2003; Іллюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / І. І. Іллюшин. – К., 2003.; Сінкевич Є. Г. Українська проблематика в дослідженнях і практичній діяльності краківської історичної школи / Є. Г. Сінкевич // Південний архів. Історичні науки : зб. наук. пр. – Херсон, 2007. – Вип. 26.; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948 / G. Motyka. – Warszawa, 1999.; Olszański T. A. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / T. A. Olszański. – Warszawa, 2011.; Bruski Jan Jacek Petlurowcy. Centrum Państwowo Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie, 1919-1924. – Kraków, 2000, 2004.
2. *Баженов Л. В.* Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991–2002 рр.) [Електронний ресурс] / Л. В. Баженов. – Режим доступу : <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/dialog>.

- html; Гриневич Т. Б. Дослідження історії України в польській історіографії міжвоєнного періоду [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Т. Б. Гриневич / Держ. ком. арх. України, Укр. н.-д. ін-т арх. справи та документознавства. – К., 2011; Ярмошик І. І. Польська історіографія 1800–1939 рр. суспільно-політичного і культурно-духовного розвитку Волині [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... доктора. іст. наук : 07.00.06 / І. І. Ярмошик / Держ. ком. арх. України, Укр. н.-д. ін-т арх. справи та документознавства. – К., 2011.
3. *Stegner T. Stosunki polsko-ukraińskie w badaniach historyków w Polsce w latach 1980–2000 / T. Stegner // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze. T. 11-12. – 2010; Motyka G. Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989 / G. Motyka // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / pod. red. P. Kosiewskiego i G. Motyki. – Kraków, 2000; Коко Є. Współczesna polska historiografia o stosunkach polsko-ukraińskich / Є. Коко // Ukraina Polska. Kultura wartości, zmagania duchowe. – Koszalin, 1999; Stryjek. Stosunki polsko-ukraińskie XX wieku we współczesnej historiografii polskiej // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. – T. 10 / pod. red. S. Kozaka. – Warszawa, 2000; Кресло С. А. Польсько-українські стосунки: історіографія питання (1991–2003) [Електронний ресурс] / Станіслав Анджей Кресло. – Режим доступу : http://www.lnu.edu.ua/faculty/jur/publications/visnyk27/Statti27_Kreslo.htm.*
 4. *Іллюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр.: пошук між «двома правдами» [Електронний ресурс] / І. Іллюшин // Українська правда. Історична правда. – 2011. – 13. липня. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2011/07/13/45611/>; Павлів В. 55-летие «операции Висла», или как в Польше решили «украинский вопрос» / В. Павлів // Зеркало недели. – 2002. – 27 апреля. (№ 16); Зашкільняк Л. О. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. О. Зашкільняк // Вісник Львівського університету. – 2008. – Вип. 2. : Соціологія; Мотика Г. Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій [Електронний ресурс] / Г. Мотика // Незалежний культурологічний журнал «Ї». – 2003. – № 28. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/mendzecki.htm>.*

5. *Зашкільняк Л. О.* Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. О. Зашкільняк // Вісник Львівського університету. – 2008. – Вип. 2. : Соціологія.
6. *Filar W.* "Burza" na Wołyniu / W. Filar. – Warszawa, 1997; *Semaszko W., Semaszko E.* Ludobójstwo, dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołunia 1939-1945 / W. Semaszko., E. Semaszko. – Warszawa, 2000. – Т.1-2.
7. *Olszański T. A.* Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 / T. A. Olszański. – Warszawa, 2011.
8. *Кресло С. А.* Польсько-українські стосунки: історіографія питання (1991-2003) [Електронний ресурс] / Станіслав Анджей Кресло. – Режим доступу : http://www.lnu.edu.ua/faculty/fjur/publications/visnyk27/Statti27_Kreslo.htm.
9. *Olszański T.* Historia Ukrainy XX wieku. Warszawa, bdw.; *Chojnowski A.* Historia państw świata w XX wieku / T. Olszański. – Warszawa, 1997; *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków, 1989.
10. *Морозова О. С.* Українсько-польські наукові стосунки: хронологія подій / О. С. Морозова // Чорноморський літопис: Науковий журнал. – Миколаїв, 2011. – Вип. 4.; Україна-Польща: важкі питання. Т. 9. : матеріали ІХ і Х міжнародних наукових семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 6-10 листопада 2001 р.) / наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк, 2004.
11. *Баженов Л. В.* Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991–2002 рр.) [Електронний ресурс] / Л. В. Баженов. – Режим доступу : <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/dialog.html>
12. *Баженов Л. В.* Важкі питання українсько-польського діалогу істориків (1991–2002 рр.) [Електронний ресурс] / Л. В. Баженов. – Режим доступу : <http://www.tovtry.km.ua/ua/history/statti/dialog.html>.
13. *Узгодження і розбіжності II Міжнародного наукового семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках»* [Електронний ресурс] // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2003. – № 28. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/mendzecki.htm>.

14. *Морозова О. С.* Українсько-польська дискусія крізь призму журналу «Нова Україна» / О. С. Морозова // Дослідження світової політики : зб. наук. праць. – Вип. 2 (63) / гол. ред. Ю. М. Пахомов. – К., 2013.
15. *Морозова О. С.* Історія України на шпальтах наукового збірника «Варшавські українознавчі записки» / О. С. Морозова // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв, 2012. – Вип. 9.
16. *Морозова О. С.* Південно-східний науковий інститут – як дослідницький центр з історії українсько-польських відносин / О. С. Морозова // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв, 2012. – Вип. 8.
17. *Морозова О. С.* Фундація Святого Володимира й популяризація української науки і культури в Польщі / О. С. Морозова // V Міжнародна наукова конференція «Дні науки історичного факультету-2012». Секція кафедри історії для гуманітарних факультетів. 12-13 квітня. – К., 2012.
18. *Klimecki M.* Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnią Galicję 1918–1919. Aspekty polityczne i wojskowe / M. Klimecki. – Warszawa, 1997.
19. *Lukomski G., Partacz Cz., Polak B.* Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium / G. Lukomski, Cz. Partacz, B. Polak. – Koszalin ; Warszawa, 1994.
20. *Wrzosek M.* Wojny o granice Polski Odrodzonej 1918–1921 / M. Wrzosek. – Warszawa, 1992.
21. *Czubiński A.* Walka o wschodnie granice Polski w latach 1918–1921 / A. Czubiński. – Opole, 1993.
22. *Bruski J.* Petlurowcy. Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na Wychodźstwie. 1919–1924 / J. Bruski. – Kraków, 2000.
23. *Filar W.* “Burza” na Wołyniu / W. Filar. – Warszawa, 1997.
24. *Eugeniusz Miśiło* Kalendarium Akcji „Wisła” // Nowa Ukraina. – 2007. – № 1-2.
25. *Semaszko W., Semaszko E.* Ludobójstwo, dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołunia 1939-1945 / W. Semaszko, E. Semaszko. – Warszawa, 2000. – T.1-2.

26. *Olszański T. A.* Konflikt polsko-ukraiński 1943-1947 / T. A. Olszański. – Warszawa, 2011.
27. *Filar W.* “Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej dywizji Piechoty Armii Krajowej / W. Filar. – Warszawa, 1997; *Siemaszko W., Siemaszko E.* Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa, 2000. – Т. 1-2.
28. *Мотика Г.* Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій / Г. Мотика // *І.* – 2003. – Число 28; *Motyka G., Wnuk R.* Pany i resuny. Współpraca AK-WiN I UPA w latach 1945–1947 / G. Motyka, R. Wnuk. – Warszawa, 1997; *Motyka G.* Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948 / G. Motyka. – Warszawa, 1999; *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa, 1993; *Olszański T. A.* Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 / T. A. Olszański. – Warszawa, 2011; *Olszański T. A.* Historia Ukrainy w XX wieku / T. A. Olszański. – Warszawa, 1993.
29. *Drozd P.* Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach «Akcji Wisła» / P. Drozd. – Warszawa, 1997; *Дрозд Р.* Переселення українців з Польщі до Української РСР в 1944–1946 рр. / Р. Дрозд // *Український альманах.* – 1996; *Дрозд Р.* Як відбувалося переселення українців в Радянську Україну? / Р. Дрозд // *Наше слово.* 2002. – № 50. – 15 грудня; *Misilo E.* Akcja «Wisła» / E. Misilo. – Warszawa, 1993; *Misilo E.* Repatriacja czy deportacja? / E. Misilo. – Warszawa. – Т. 1. – 1996; *Гальчак Б.* Стосунки лемків з українською Повстанською Армією / Гальчак Б // *Україна – Європа – Світ : зб. наук. пр.* – 2008. – Вип. 1.
30. *Poliszczuk W.* Ideologia nacjonalizmu ukraińskiego według Dmytra Doncowa / W. Poliszczuk. – Warszawa, 1995; *Ibid.* Gorkza prawda. Zbrodnicość OUN-UPA (spowiedź Ukraińca). – Toronto ; Warszawa ; Kijów, 1995; *Prus E.* Atamania UPA. Tragedia kresów / E. Prus. – Warszawa, 1997; *Ibid.* Bluff XX w. – Londyn, 1992; *Ibid.* Kurhany. – Warszawa, 1993; *Ibid.* «Operacja Wisła». – Wrocław, 1994; *Korman A.* Piąte zakazanie – nie zabijaj / Korman A. – Londyn, 1989; *Ibid.* Nieukarane zbrodnie SS-Galizien z lat 1943-45. Chodaczków Wielki, Huta Pieniacka, Podkamień a inne miejscowości. – Londyn, 1990.

31. Мотика Г. Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій [Електронний ресурс] / Г. Мотика// Незалежний культурологічний журнал «І». – 2003. - № 28. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/mendzecki.htm>
32. Filar W. “Burza” na Wołyniu. Z dziejów 27 Wołyńskiej dywizji Piechoty Armii Krajowej / W. Filar. – Warszawa, 1997; Siemaszko W., Siemaszko E. Łudobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939-1945 / W. Siemaszko, E. Siemaszko. – Warszawa, 2000. – Т. 1-2.; Siemaszko W., Turowski J. Zbrodnie nacjonalistów ukraińskich dokonane na ludności polskiej na Wołyniu 1939-1945 / W. Siemaszko, J. Turowski. – Warszawa, 1990.
33. Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / В. Сергійчук. – К., 2003; Сергійчук В. І. Поляки на Волині уроки Другої світової війни: Документи з українських архівів і польські публікації / В. І. Сергійчук. – К., 2003; Ільюшин І. І. Волинська трагедія 1943–1944 рр / І. І. Ільюшин. – К., 2003.
34. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa, 1993.; Motyka G., Wnuk R. Pany i resuny. Współpraca AK-WiN I UPA w latach 1945-1947 / G. Motyka, R. Wnuk. – Warszawa, 1997; Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943-1948 / G. Motyka. – Warszawa, 1999.; Мотика Г. Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій / Г. Мотика// І. – 2003. – Число 28; Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів, 2002.
35. Mazur G. Problemy przesiedlenia Polaków z Ukrainy i Ukraińców z Polski w latach 1945–1946 / G. Mazur // Polska-Ukraina: trudne pytania. – Т. 8. – Warszawa, 2001; Дрозд Р. Переселення українців з Польщі до Української РСР в 1944–1946 рр. / Р. Дрозд // Український альманах. – 1996; Moklak J. Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / J. Moklak. – Kraków, 1997.
36. Halczak B., Osękowski Cz. Stereotyp Łemka w świadomości zielonogórskich studentów / B. Halczak, Cz. Osękowski // Rocznik

- Łubuski. – 2004. – Cz. 1. – T. 30; Гальчак Б. Лемківські перспективи на ХХІ століття / Б. Гальчак // Історичний архів. Наукові студії. – 2012. – Вип. 2; Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків в Польщі / Б. Гальчак // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. пр. – К. – 2008. – Вип. 26; Гальчак Б. Стосунки лемків з українською Повстанською Армією / Б. Гальчак // Україна – Європа – Світ. – 2008. – Вип. 1.
37. *Drozd P.* Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach «Akcji Wisła» / P. Drozd. – Warszawa, 1997; Дрозд Р. Переселення українців з Польщі до Української РСР в 1944–1946 рр. / Р. Дрозд // Український альманах. – 1996.; Дрозд Р. Як відбувалося переселення українців в Радянську Україну? / Р. Дрозд // Наше слово. 2002. – № 50. – 15 грудня.
38. *Moklak J.* Łemkowszczyzna w Drygiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe / J. Moklak. – Kraków, 1997; Zęba A. Українці в Канаді wobec Polski i Polaków (1914–1939) / A. Zęba. – Kraków, 1998.
39. *Мотика Г.* Польська реакція на дії УПА: масштаб і перебіг каральних акцій [Електронний ресурс] / Г. Мотика // Незалежний культурологічний журнал «І». – 2003. – № 28. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/mendzecki.htm>